

TAAL EN DE PLAATS VAN MOEDWIL EN MISVERSTAND

‘Wanneer is iemand een schrijver?’. Met die vraag begint Cees Nooteboom zijn fraaie dankwoord bij de aanvaarding van de aan hem toegekende P. C. Hooft-prijs.

‘Wanneer is iemand een schrijver?’ is dat eigenlijk wel een zinvolle vraag? vanuit een eerste persoonsperspectief lijkt de vraag overbodig, je bent immers schrijver of je bent het niet. het is een roeping, niet een doel dat je jezelf kunt stellen. Vanuit een derde persoonsperspectief, dat van het lezende publiek, dat van de ander, wordt de vraag beantwoord door het geschrevene. Wie niet schrijft is zeker geen schrijver, terwijl lang niet iedereen die schrijft zich schrijver zou durven wanen. ‘Wanneer ben ik schrijver?’ wordt een urgente vraag, wanneer iemand zich op een tweekoppig in zijn leven voelt staan en de keuze voor het schrijverschap of een andere loopbaan moet rechtvaardigen. De vraag ‘Wanneer ben ik schrijver?’ vooronderstelt dan een passend antwoord op de vraag ‘Waarom schrijven?’

De zelfreflectie die voor een rechtvaardiging van de keuze voor het schrijverschap nodig is, vereist dat de would be schrijver zijn subjectieve gezichtspunt verlaat en door de bril van de ander zich afvraagt ‘Wie of wat ben ik?’, ‘Wat verwacht ik van literatuur?’, ‘Wat kan ik bereiken met schrijven?’

Na de bevrijding in 1945 staat de 24-jarige W. F. Hermans op een tweekoppig. Hij heeft een kandidaatsexamen in de fysische geografie, maar ook verhalen en romans geschreven. Hij moet zich hebben afgevraagd hoe kunst en wetenschap, vooral natuurlijk zijn kunst en zijn wetenschap zich tot elkaar verhouden. Dit is bij uitstek een filosofisch probleem, dat niet op te lossen valt door de werkelijkheid te onderzoeken, maar enkel door na te denken.

In een recensie uit 1952 van ‘Het boek Ik’ van Bert Schierbeek stelt Hermans expliciet:

‘Het gebrek aan zelfvertrouwen, een fundament waarmee zich tegenwoordig in ons land alles wat nieuw en experimenteel is in de kunst pleegt aan te dienen, is misschien een gevolg van het feit, dat de Nederlandse natie nimmer filosofische stromingen van betekenis heeft opgeleverd. Want praktisch alle nieuwe richtingen zijn voortgekomen uit filosofische theorieën. Zoal komt voort uit Darwin, proust uit Bergson, Hemingway uit Dewey en James, het surrealisme uit Freud etc. etc. (Het Vrije Volk, 26 januari 1952)

De filosoof waar Hermans zijn inspiratie uit putte is Wittgenstein, vooral de vroeiige Wittgenstein van de Tractatus Logico-Philosophicus. Hermans’ lezing van dat werk heeft hem er toegebracht een romanpoëtica te ontwikkelen die voor de hem rechtvaardiging moet zijn geweest voor de keuze voor het schrijverschap; een romanpoëtica bovendien die hem er toe heeft gebracht een verhaal als ‘Lotti Fuehrsheim’ te schrijven en een boek als ‘De God Denkbaar – Denkbaar de God’ en dat als hoogtepunten in zijn werk te beschouwen. Hoe kan dat?

Wittgensteins ‘Tractatus’ gaat hoofdzakelijk over betekenis en logica, al beweerde Wittgenstein in een beroemd geworden brief aan Ludwig Ficker uit 1919: ‘de pointe van het boek is een ethische’. De logica was in 1879 ingrijpend veranderd door het werk van Gottlob Frege, die in zijn ‘Begriffsschrift’ een formele kunsttaal uitgevonden had, waarin logische redeneringen uit de omgangstaal op hun geldigheid gecontroleerd konden worden. Frege paste zijn wiskundige begrippenapparaat op de

logica toe. Zijn uitgangspunt was een analyse van beweringen in drie elementen. Als iemand oordeelt dat de zon opkomt is er volgens Frege sprake van, ten eerste, een bepaalde oordeelsinhoud of gedachte, die ten tweede, betekenisvol of denkbaar moet zijn, en, ten derde, een instemming van de spreker met de waarheid van die gedachte.

Gedachten kunnen simpel of enkelvoudig zijn, maar ook samengesteld uit verschillende delen, zoals uitgedrukt in de zin 'Indien de zon opkomt, is de dag begonnen.' De delen 'de zon komt op' en 'de dag is begonnen' zijn met elkaar verbonden door het logische verbindingswoord 'indien'. Zinnen ontleen hun betekenis volgens Frege aan een soort Plato's rijk van gedachten, waartoe wij dankzij de taal toegang hebben.

Wittgenstein was tegelijkertijd een groot bewonderaar en een groot criticus van Frege. Van diens Platonisme moest hij niets hebben. Hij bedacht daarvoor een alternatief. De oorsprong van onze taal is het hiërogliefenschrift. Taal is dus een afbeelding van de werkelijkheid. De betekenis van taal moet dan ook gezocht worden in een afbeeldingsrelatie tussen taal en werkelijkheid. Heeft een zin betekenis en is de gedachte die daarin uitgedrukt wordt denkbaar, dan moet je, als je die zin begrijpt, weten wat het geval is, wanneer die zin waar is.

Deze afbeeldingstheorie van betekenis is aannemelijk voor een deel van de taal, namelijk beschrijvingen, maar ook beperkt. Ze gaat bijvoorbeeld niet op voor de logica, waarin alles draait om de verbindingswoorden 'en', 'niet', 'omdat', 'of', en 'indien, dan'. Wittgensteins oplossing is radicaal. Aangezien de uitspraken van de logica de werkelijkheid niet afbeelden zijn ze strikt genomen betekenisloos en nietszeggend.

Wittgenstein kon deze op het eerste gezicht verbazingwekkende uitspraak doen, omdat hij dacht dat de logica samengebonden kon worden in tautologieën. Een

tautologie is waar, enkel en alleen op grond van de betekenis van de logische woorden die de zinsdelen met elkaar verbinden. De zin ‘Indien en de zon opkomt en de dag is begonnen, dan is de dag begonnen.’ is altijd waar, wat er ook in de werkelijkheid het geval is. Zoals Wittgenstein schrijft in de ‘Tractatus’: ‘De stellingen van de logica zijn tautologieën.’ (6.1) ‘De stellingen van de logica zeggen dus niets.’ (6.11). ‘Het is het bijzondere kenmerk van logisch stellingen, dat aan het symbool alleen gezien kan worden dat ze waar zijn en dit feit houdt de hele filosofie van de logica in zich besloten. En zo is het ook een van de belangrijkste feiten, dat de waarheid of onwaarheid van niet-logische stellingen niet aan de stelling alleen kan worden onderkend.’ (6.113)

Tautologieën zijn nietszeggend, maar geen onzin. In tautologieën *tonen* logische woorden hun betekenis. Hetzelfde begrippenpaar ‘zeggen’ en ‘tonen’ gebruikt Wittgenstein ook om de wiskunde te karakteriseren: ‘De logica van de wereld, die de stellingen van de logica in de tautologieën tonen, toont de wiskunde in de vergelijkingen.’ (6.22) Wittgenstein meent dus dat taal al logisch op orde is. Hij schrijft dat ook onomwonden: ‘Alle volzinnen van onze omgangstaal zijn daadwerkelijk, zoals ze zijn, logisch volkomen geordend.’ (5.5563) Wanneer hij het heeft over taalkritiek, bedoelt Wittgenstein niet dat hij taal moet verbeteren, maar dat het vaak ongehoord moeilijk is om de logische structuur van een zin op te helderen. (4.002). En corresponderend hiermee, is de in taal beschrijfbare werkelijkheid ook geen chaos, maar volkomen op orde.

Toch blijven er beweringen over die op orde lijken, maar desalniettemin nietszeggend zijn en zelfs niets tonen. Daar vallen niet alleen zinnen onder als ‘Groene ideeën zijn furieus aan het slapen.’, maar ook ethische uitspraken. In een ethische bewering wordt niet gezegd over de werkelijkheid; een ethische uitspraak

heeft geen afbeeldingsrelatie met ethische objecten en eigenschappen in de werkelijkheid; zulke objecten en eigenschappen zijn er niet. Wittgenstein schrijft dan ook: ‘Daarin kunnen er ook geen ethische volzinnen bestaan. Volzinnen kunnen niets hogers uitdrukken.’ (6.42). ‘Het is duidelijk, dat de ethica niet uitgesproken kan worden. De ethica is transcendentiaal.’ (6. 421). In de ethiek gaat het niet om wat je zegt, maar om wat je doet. Je zegt niet van jezelf dat je een goed mens bent, dat toon je in je gedrag.

Ook filosofische uitspraken vallen ten prooi aan Wittgensteins eis dat alleen zinnen die een afbeeldingsrelatie met de werkelijkheid hebben iets kunnen zeggen. Filosofie is immers praten over praten, denken over denken, en dus nietszeggend. Vandaar dat Wittgenstein de ‘Tractatus’ besluit met de beroemde uitspraak dat wie hem goed begrepen heeft, zijn boek weggooien, net zoals men een ladder kan weggooien, nadat men er opgeklommen is.

Dit is geen diskwalificatie van de filosofie. Het betekent dat de filosofie geen uitspraken over de werkelijkheid moet en kan doen. Filosofie is vooral een zuiverende activiteit, een therapie. ‘De filosofie bakent het betwistbare gebied van de natuurwetenschap af.’ (4.113) ‘Zij moet het denkbare afbakenen en zodoende het ondenkbare. Zij moet het ondenkbare van binnen door het denkbare begrenzen.’ (4.114)

Het is verleidelijk om het begrippenpaar ‘zeggen’/’tonen’ te gebruiken om de verhouding tussen literatuur en wetenschap te beschrijven: de wetenschapper *zegt* hoe de werkelijkheid in elkaar steekt; de schrijver *toont* dat. Zo geformuleerd zouden literatuur en wetenschap complementair zijn; weliswaar twee totaal verschillende activiteiten, maar niet met elkaar in strijd.

Maar zo eenvoudig ligt dat niet. Om te beginnen vooronderstelt deze beschrijving dat het begrip werkelijkheid in de 'Tractatus' een eenduidige betekenis heeft, maar dat is niet zo. Aan de ene kant stelt Wittgenstein: 'De grenzen van mijn taal betekenen de grenzen van mijn wereld.' (5.6), maar daar staat de volgende bewering tegenover: 'Er bestaan stelling onuitsprekelijke zaken. Dit toont zich, het is het mystieke.' (6.522) De wereld van de taal wordt door het ethische en het mystieke omvat dat zich alleen toont.

Deze tegenstelling is echter niet fataal voor de gedachte dat Herman wetenschap en literatuur als twee elkaar aanvullende manieren van kennisverwerving zag. Zij dwingt ons alleen om telkens wanneer Hermans het woord 'werkelijkheid' gebruikt goed te letten op de context waarin hij dat doet. [voorbeelden]

Een ander bezwaar is dreigender. Hermans lijkt de bovenstaande standaardinterpretatie van Wittgenstein niet te volgen en de voorkeur te geven aan die van de logisch-positivist Carnap, zoals die naar voren komt in zijn artikel 'Het uit de weg ruimen van de metafysica door logische analyse van taal' uit 1929. Carnap gebruikte Wittgensteins betekenisstheorie voor zijn aanval op zinloos, metafysisch taalgebruik van filosofen, waarmee Carnap vooral op Heidegger en diens volgelingen doelde.

Voor Carnaps polemieek was het onderscheid tussen empirische uitspraken en logische, tussen een a posteriori bewijs en een a priori, niet relevant; het ging hem om het elimineren van metafysica. Hermans lijkt Carnap daarin te volgen. In 'Het Sadistisch Universum I' schrijft hij bijvoorbeeld: '[De Philosophische Untersuchungen] kan nog het beste een verzameling demonstraties worden genoemd, demonstraties van de permanente machteloosheid waarin mensen die proberen iets zinrijks tegen elkaar te zeggen, zich bevinden, demonstraties van het feit dat buiten de wiskunde, de symbolische logica, de natuurwetenschappen e.d. er geen spelen

gespeeld worden maar eerder spelletjes en dat, trouwens, de wiskunde, de logica en de natuurwetenschappen niets te maken hebben met wat eeuwenlang voor DE WAARHEID gehouden is en er nu nog door theologen en metafysici voor gehouden wordt, dat de wetenschappen alleen stellingen kunnen formuleren die binnen hun eigen systeem van regels goed zijn of verkeerd, maar daarbuiten niets nieuws aan het licht kunnen brengen; die logische identiteiten zijn, tautologieën en verder niet. ‘Wat is je doel in de filosofie? De vlieg de uitweg uit het vliegendglas tonen.’ (P.U. § 407). Meer dan dit is niet alleen niet mogelijk, maar het is zelfs niet denkbaar. Hele generaties filosofen, essayisten en theologen willen nu juist de mensen over deze ondenkbare dingen aan het denken zetten.’ In een interview met Fons Elders herhaalt Hermans dit: ‘Wat die tautologieën betreft, er staat inderdaad niet helemaal letterlijk bij Wittgenstein dat alle stellingen van de wiskunde en de natuurkunde tautologieën zijn, maar op grond van wat er wel bij Wittgenstein staat is het werkelijk de onontkoombare conclusie.’

Diverse Nederlandse filosofen hebben de moeite genomen om aan te tonen dat Hermans zich hierin vergist. Maar de interessante vraag voor iemand die zich in Hermans’ werk wil verdiepen is natuurlijk ‘Waarom?’ en ‘Wat doet Hermans met Wittgenstein?’

Eén belangrijke consequentie van het negeren van verschil tussen empirische uitspraken en logische is dat het begrippenpaar ‘zeggen’/’tonen’ niet langer te rechtvaardigen valt. Toch gebruikt Hermans het op diverse plaatsen wel, maar voornamelijk om Wittgensteins positie te beschrijven. Dit betekent dat er aan Hermans in ieder geval niet de volgende romanpoëtica kan worden toegeschreven: aan de ene kant is er zinvol taalgebruik met in het verlengde daarvan de natuurwetenschappen; aan de andere kant is er het terrein van de het onbenoembare,

waar sommigen ethische, metafysische of religieuze uitspraken doen, maar waar niets te *weten* valt. Op dat terrein zou dan de roman zijn habitat hebben, waarbij de roman opgevat zou moeten worden als een zoektocht naar datgene wat wetenschappelijk niet bewezen kan worden.

Het toeschrijven van een dergelijke liminale poëtica aan Hermans is verleidelijk. Het verklaart immers waarom Hermans autobiografische romans afwijst. De autobiografische roman heeft dan namelijk een onderwerp dat beter de literator beter aan de wetenschap kan overlaten. De roman is dan geen zoektocht in het ongewisse. [Quote}

Het zou ook Hermans' beroemde uitspraak verklaren dat romanschrijven wetenschap bedrijven zonder bewijs is. Bovendien zou het zijn belangstelling voor realistische droombeschrijvingen en het surrealisme een plaats geven. De roman begeeft zich immers op een terrein buiten het zinvolle taalgebruik en hoeft dus niet langer een beroep te doen op een afbeeldingsrelatie tussen taal en standen van zaken in de werkelijkheid. Dat zou vervolgens weer verklaren waarom Hermans 'De God Denkbaar Denkbaar De God' als het hoogtepunt van zijn oeuvre zag. In die roman immers (en in 'Lotti Fuehrsheim' en 'Het evangelie van O. Dapper Dapper') is hij er het beste in geslaagd om afstand te nemen van de werkelijkheid en door te dringen in het rijk dat Wittgenstein 'het mystieke' noemt.

Toch zou het onjuist zijn om een dergelijke opvatting aan Hermans toe te schrijven. Ten eerste is zij inconsistent, want hoewel de roman in deze poëtica idealiter niet op de werkelijkheid betrokken is, maakt zij wel gebruik van de dagelijkse omgangstaal om beelden op te roepen. Het is fictie, en fictief taalgebruik ontleent zijn betekenis aan normaal taalgebruik. Een belangrijker tegenargument is dat Herman expliciet verder gaat op de weg die hij insloeg door de uitspraken van de

natuurkunde ook op te vatten als tautologieën. Een consequentie daarvan is immers dat een caesuur ontstaat tussen gemeenschappelijke uitspraken en de gewone omgangstaal. Hermans maakt daar ook een scherp onderscheid tussen: '[...] ik geloof dat iemand die Wittgenstein gelezen heeft en er een klein beetje van begrepen heeft, dat die tot de overtuiging komt dat het meeste wat op de wereld wordt onzin is, of zinloos is.' Hermans leest Wittgenstein in het verlengde van Céline: de meeste mensen behoren tot het klootjesvolk, dus wat de meeste mensen te zeggen hebben is onzin.

De gewone omgangstaal is de plaats van moedwil en misverstand. In 'Preamble' schrijft Hermans:

'De mensheid denkt in een orde die niet werkelijk bestaat en is blind voor de oorspronkelijke chaos.

Er is maar een werkelijk woord: chaos.

[...] Doordat onze woorden in aantal beperkt zijn (en beperkt moeten zijn) is er herhaling, ja, maar geen werkelijkheid. Wij leven in een vervalste wereld. Er zijn alleen dezelfde woorden die worden herhaald, maar er wordt niets mee gezegd. Er is onze talen maar één werkelijk woord: chaos. Zoals het woord 'god' betekent het alles en niets. Toch betekent 'paard' nauwelijks *meer*. Want een paard in een stal is een ander 'paard' dan een paard voor een wagen. [...] Eigenlijk is er maar één taal: een taal met een oneindig aantal woorden die hun betekenissen een oneindig aantal malen veranderen binnen één oneindig deelbaar ogenblik.' [privétaal]

Het contrast tussen wetenschap en omgangstaal benadrukt Hermans vervolgens zo scherp dat het bijna onzinnig wordt:

‘Voor de wetenschap houdt de taal op te bestaan. Zij denkt in nieuwe tekens, die overigens de taal niet vervangen maar een aparte denkvorm uitmaken, de enige denkvorm die zekerheid oplevert, omdat de onzekerheid er bij afspraak uit verwijderd gehouden wordt, voor zover men daarin is geslaagd.

De oude onzekerheden die het taaldenken heeft opgeleverd, blijven onverminderd in stand.

Onder deze omstandigheden kan het bestaan dat iemand zichzelf tegenkomt en niet herkent of een ander ontmoet en meent zichzelf te herkennen. Wat eensluidend vaststaat (de wetenschap) verliest voor de ziel iedere waarde en zij zich ervan af. Zij kan er zich haar eigen onmisbaarheid niet meer bij voorstellen.

Alleen daarmee is het te verklaren dat de mens zich het grootste deel van zijn leven met het ongewisse, chaotische bezighoudt. Het maken van rekensommen is alleen voor zonderlingen een ontspanning.

Zelfs zij die zich voor positivisten hielden, zijn er niet in geslaagd hun tijd uitsluitend met positieve bezigheden zoek te brengen.’

In ‘Lotti Fuehrsheim’ leidt de onduidelijkheid van de omgangstaal tot de dood van een oude vrouw:

‘Ik vraag het je nu voor de laatste maal, Mabette,’ zei de man in het wot, die zijn jas tot de kin had dichtgeknoopt: ‘Waar is het?’

‘In mijn kersepit,’ antwoordde zij, ‘ergens in mijn kersepit.’

‘Nee! En als je het nu nog niet weet, word ik werkelijk kwaad! In je kersenpit is enkel een perzikpit en anders niet!’

‘Een perzikpit is groter dan een kersenpit,’ antwoordde zij, ‘een perzikpit kan niet in een kersenpit.’

Hij gaf de beide helpers, die intussen rubberhandschoenen hadden aangetrokken, een teken. Een van hen begon een scheermes te slijpen, dat hij aan de ander overreikte.

[...]

De helpers hadden tenslotte haar gehele schedel doorgezaagd. In twee helften lichtten zij het schedeldak op en wieprenten het als de gekloofde schaal van een kokosnoot in een hoek.

Daarop nam de man haar hersenkwabben in de handen, ze leken op grote perzikpitten, zo gekronkeld was hun oppervlakte en ook zo donkerbruin. Hij hield ze de vrouw dicht onder de ogen. ‘Zie je het nu, Mabette?’ vroeg hij, ‘zie je het nu dat er perzikpitten in je kersenpit zaten? Had ik geen gelijk?’ Hij sloeg de tweehelften tegen elkaar met een klossend geluid als van klompen.’

Volgens het ene taalspel dat de oude vrouw speelt betekent ‘kersenpit’ ‘pit van een kers’. Maar in een ander taalspel, dat de man in het wit speelt, betekent het ‘hoofd’. Volgens het ene taalspel is het dus waar dat een kersenpit kleiner is dan een perzikpit, volgens het andere niet.

Maar als de dagelijkse omgangstaal de plaats is van moedwil en misverstand wat moet een schrijver dan? Op de schouders van de schrijver rust de plicht de waarheid te achterhalen. De eerste alinea’s van ‘Antipathieke romanpersonages’ luiden niets voor niets:

‘Alleen die schrijvers zijn werkelijk schrijvers, die de bedoeling hebben meer te zien dan het publiek ziet, die meer willen erkennen dan er tot zij geschreven hadden, was erkend. Hierbij oefent het publiek een enorme tegendruk uit op de schrijver, iedere gedachte aan een werkelijk bestaand publiek remt en vervalst daardoor de uitspraken van de schrijver.

Alleen dan is het voor een schrijver de moeite waard geschreven te hebben, als hij de zekerheid heeft hardop uit te spreken, wat zijn publiek wel heeft geweten, maar altijd heeft verzwegen; wat het gedroomd heeft, maar bij het ontwaken verdrongen.’

Het publiek is vrijwel synoniem met de gewone omgangstaal. De schrijver, wil hij zijn taak kunnen uitvoeren, moet wel haast een eigen taal creëren. Hermans brengt zodoende een tweede cesuur aan: tussen zijn eigen fictieve taalgebruik en de gewone omgangstaal. In het verlengde daarvan voegt hij daar ook een waardeoordeel aan toe: hoe meer afstand een schrijver neemt van de gewone omgangstaal, des te beter is hij in zijn missie geslaagd.

Het probleem voor deze romanpoëtica is natuurlijk dat de romanschrijver niet buiten de taal kan. Fictief taalgebruik is parasitair op de dagelijkse omgangstaal.

[quote]

Voor dit probleem lijkt er op het eerste gezicht een voor de hand liggende oplossing. In zijn bespreking van ‘Het boek Ik’ van Bert Schierbeek schrijft Hermans:

‘Onze gebruikelijke taal, de niet-wartaal dus, wordt gevormd door tweeërlei soort grammatica: de taalkundige en de logische grammatica. Een zin als “vijfentwintig antilopen slaan zesenzestig verschillende wegen in om tot boom te worden” zondigt tegen de logische grammatica, maar taalkundig is zij geheel in orde: een zin als ‘die

hebben te dood de tak van waar gedaan”, beantwoordt aan geen enkele grammatica meer.’

Tegen de regels van de taalkunde kan zelfs een romanschrijver beter niet zondigen. Anders ligt dat met de regels van de logische grammatica (waarbij het woord ‘logisch’ hier door Hermans in de brede zin van de latere Wittgenstein gebruikt wordt als synoniem met ‘semantisch coherent’ oftewel ‘denkbaar’). Voor Hermans als schrijver is het een uitdaging om de grenzen van het begrijpelijke op te zoeken en toch de lezer nog mee te krijgen. Expliciet zegt hij dit in een interview met {...}

Hij moet hierbij vertrouwen op ‘een geloof dat het publiek diep innerlijk van eendere geestelijke constitutie is als de schrijver. Soms wordt dit geloof op duidelijk aantoonbare wijze bewaarheid, maar meestal niet.’ (‘Antipathieke romanpersonages’)

Door tegen de logische grammatica te zondigen kan de schrijver niet langer de werkelijkheid beschrijven, maar is het fictieve, het denkbare zijn terrein. De schrijver drukt nog wel gedachten uit, maar geen gedachten die waar zijn. Zo beschouwd is literatuur de tegenpool van wetenschap. Niet een aan wetenschap complementaire activiteit, maar een totaal andere manier van omgaan met de werkelijkheid. Hermans’ belangstelling voor Freud, zijn afkeer van de autobiografie en het journalistieke essay, het realisme van de droomwereld uit ‘Moedwil en Misverstand’, en zijn voorliefde voor het surrealisme, sluiten aan bij zijn romanpoëtica.

In de literatuur gaat het niet om feitelijke waarheden, maar om de irrationele driften, gevoelens en dromen. ‘Ik ben mijn eigen psychiater,’ zegt Hermans in een interview met [...] Literatuur is therapie, op een manier die aan Wittgensteins conceptie van wijsbegeerte verwant is. Literatuur is therapie voor de schrijver, en als het goed is, ook voor de lezer.

Wanneer het toeschrijven van deze romanpoëtica aan Hermans klopt, ligt een interpretatie van het raadselachtige verhaal ‘Lotti Fuehrscheim’ voor de hand; het verhaal van de hoofdpersoon Bernard die door zijn broer Gerard achtervolgd wordt om hem te genezen van zijn kwaal: het zoeken naar het teken dat de naam ‘Lotti Fuehrscheim’ inhoudt, net zoals het woord ‘kapsalon’ de sleutel tot het leven van Absalom is. Bernard staat voor de schrijver, die pas naar Lotti Fuehrscheim gaat zoeken ‘toen de laatste lamp gedoofd was’. Bernard ‘was een profeet die de waarheid heeft ontdekt, omdat de taal die hij spreekt zó bovenaards en onbegrijpelijk is, dat niemand tot tegenspraak komt.’ Bernard roept een personage op ‘Lotti Fuehrscheim’ die hij nooit zal ontmoeten, omdat zij buiten zijn verbeeldingswereld niet bestaat. Zij is denkbaar, en voor zover zij denkbaar is bestaat zij, maar als zij niet meer gedacht wordt, bestaat zij niet meer.

De apotheose in het verhaal is het gesprek met de professor, die op instigatie van zijn goedwillend ebroer Gerard de schrijver Bernard probeert te genezen. De professor begint met een verwijzing naar het ontologisch godsbewijs dat onder andere door Descartes is gebruikt om het bestaan van God te bewijzen. Dat bewijs gaat als volgt.

1. God is het hoogste wezen dat gedacht kan worden.
2. Als God niet zou bestaan, dan zou er een ander wezen mogelijk zijn dat alle eigenschappen van het hoogste wezen heeft en ook nog zou bestaan.
3. Maar dit is in tegenspraak met premisse 1.

Derhalve: God bestaat.

De denkfout die aan dit bewijs ten grondslag ligt is dat bestaan opgevat wordt als een eigenschap. Deze fout maken veel lezers van romans. ‘De God Denkbaar’ is een spel met die denkfout. In ‘Lotti Fuehrscheim’ speelt Bernard de rol van de schrijver die in

zijn eigen fictie gelooft. De naam 'Lotti Fuehrsheim' heeft betekenis en dus moet er een drager van die naam zijn. Bovendien moet er een sleutel zijn die het wezen van haar bestaan ontsluit.

De professor duidt de kwaal als volgt:

'Ik zei 'denkbaar', maar ook dat woord 'denkbaar' is hier eigenlijk misplaatst. wanneer ik immer iemand beveel: 'Kwadataer de cirkel', doe ik niets anders dan drie woorden uit de taal grammaticaal correct tot een zin combineren. Méér echter doe ik niet, ik denk niet, immers het is onmogelijk dat iemand mijn opdracht ten uitvoer brengt: wat niet mogelijk is, is ook niet denkbaar. Wat ik zeg is doodeenvoudig zinloos, alhoewel grammaticaal correct.

Hetzelfde is nu het geval met het probleem van uw broer. Waaruit bestaat zijn gedachte? Uit de (grammatical correcte) zinnen waarin hij haar aan u heeft medegedeeld. Nergens anders uit. De woordencombinaties die hij uitspreekt zijn zinloos, zij kunnen nooit een zin krijgen, doordat zij zich niet op een bestaand, sluitend systeem van tautologieën (zoals wij dat noemen) laten betrekken, noch tot een dergelijk systeem uitbouwen. Ze zijn niet verbindbaar, nergens mee. Uw broer verkwist zijn energie aan spoken, zoals duizenden filosofen hebben gedaan, evenals hij, ten offer gevallen aan de ongelukkige eigenschap van de taal dat men de woorden op alle mogelijke manieren naast elkaar kan zetten, dat de woorden niet zijn als de uit de natuurkunde bekende atomen, die zich immers volgens bepaalde wetten in bepaalde combinaties laten rangschikken: tot verbindingen, tot kristallen, tot zinvolle samenstellingen.'

Bernard is de schrijver die in zijn eigen mythe gelooft, zoals tallozen dat doen. Gerard is zijn publiek. Zijn genezing lijkt er uit te bestaan met de schrijver mee te

gaan en te geloven wat hij zegt: ‘In overleg met dokter hadden Gerard en de nicht besloten Bernard zó toe te spreken, alsof ze alles geloofden wat hij zei, alsof zij alles zagen, wat hij beweerde te zien.’

Maar ook dat is niet de oplossing. Bernard volhardt. Zijn publiek, Gerard, overlijdt. Bernard blijft geloven in Lotti Fuehrsheim, maar telkens op een andere wijze en dus in wat anders. Hij glijdt af in een privétaal, een taal die hij alleen maar zelf kan begrijpen en met niemand kan delen. Dit is de uiterste consequentie van Hermans’ romanpoëtica: als de functie van de roman is het creëren van een eprsoonlijke mythologie, wanneer het boek dat hij zelf als het hoogtepunt van zijn oeuvre beschouwt ‘zijn bestaan dankt aan de zangerigheid van de taal’, ‘aan de ritmische waarde van de volzinnen’ en ‘de ironie waarmee je woorden gebruikt die je anders niet zou gebruiken (interview met W. M. Roggeman), dan moet schrijven wel uitmonden in het uitvinden van een privé-taal. die als tegenpool van de wetenschap fungeert. Hermans zegt dit ook expliciet: ‘In dit boek is met opzet gestreefd naar een nieuwe manier van uitdrukken’ (interview met Sleutelaat c.s.) ‘Niet de werkelijkheid die beschreven wordt is van het grootste belang, maar de beschrijver.’ (Uit ‘Experimentele romans’)

Het streven naar het scheppen van een privé-taal wordt echter gefrustreerd doordat zo iets simpelweg onmogelijk is, zoals Wittgenstein in de <I>Filosofische Onderzoekingen</I> heeft laten zien. Het gebruik van een woord is aan regels onderhevig; in een privé-taal kun je niet aangeven wat die regels zijn, want in een taal die jij alleen begrijpt is er geen verschil meer tussen denken dat je een regel volgt en daadwerkelijk een regel volgen. Iemand die denkt dat hij met zichzelf in een privé-taal kan praten is als iemand die op de vraag hoe lang hij is antwoordt: ‘Ik weet toch hoe lang ik ben! en dan ten teken zijn hand op zijn schedel legt.

Een roman in een privé-taalgeschreven zou net als de wetenschap volgens het coherentisme een ‘frictieloos tolleren in de lege ruimte’ zijn. Een roman heeft publiek nodig. Een schrijver heeft publiek nodig. En paradoxale wijze zegt Hermans dat ook: ‘De functie van een roman is de fundamentele eenzaamheid van alle mensen op te heffen. Dat vind ik heel belangrijk.’ (Interview met Cees Nooteboom). Dat geldt zelf voor <I>De God Denkbaar Denkbaar De God<I>: ‘Mijn triomf zou ik beleefd hebben, als iemand dat boek toch geboeid, als een spannend verhaal had gelezen. Daaruit zou blijken, dat je toch op een ongebruikelijke manier onbegrijpelijk kunt zijn en toch boeiend.’ (Interview met Sleutelaar c.s.)

Een dergelijke triomf is voor Bernard in ‘Lotti Fuehrsheim’ niet weggelegd. Er is geen wezen dat hem begrijpt. ‘Degenen die er wèl waren, luisterden zó vluchtig naar hem, dat zij slechts van tijd tot tijd een paar vluchtige volzinnen opvingen uit zijn mond, die zij dan, dikwijls min of meer gewijzigd, tot een verhaaltje combineerden, dat zij vertelden aan het dessert of op een verjaarsvisite.’

Zo manoeuvreert Hermans’ romanpoëtica de schrijver in een paradoxale positie: door de uitspraken van de natuurwetenschappen ook als tautologieën op te vatten en Wittgensteins afbeeldingstheorie voor de betekenis van empirische uitspraken te negeren wordt de band tussen taal en werkelijkheid doorgesneden. De taalgebruiker zweeft in het luchtledige, door de chaos. Waarom dan nog schrijven, vraag je je af? Hermans stelt dan ook: ‘Misschien is het schrijven van romans en verhalen wel een totaal verboden bezigheid voor iemand die zich een aanhanger van Wittgenstein zou moeten nemen. Misschien ook niet.’ (Interview met Judy van Emmerik)

Toen Hermans op die tweesprong in zijn leven stond en zijn zelfvertrouwen in de literatuur baseerde op Wittgenstein kwam hij door zijn eigenzinnige interpretatie

van de <I>Tractatus</I> uit op deze aporie. Vandaar dat hij in die fase van schrijverschap wel moest kiezen voor het realisme van de droom en het surrealisme. De keuze voor het schrijverschap valt niet rationeel te rechtvaardigen.